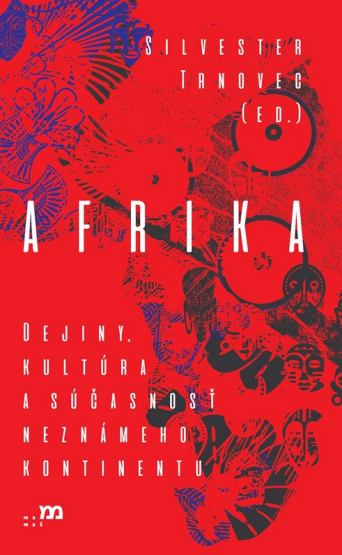

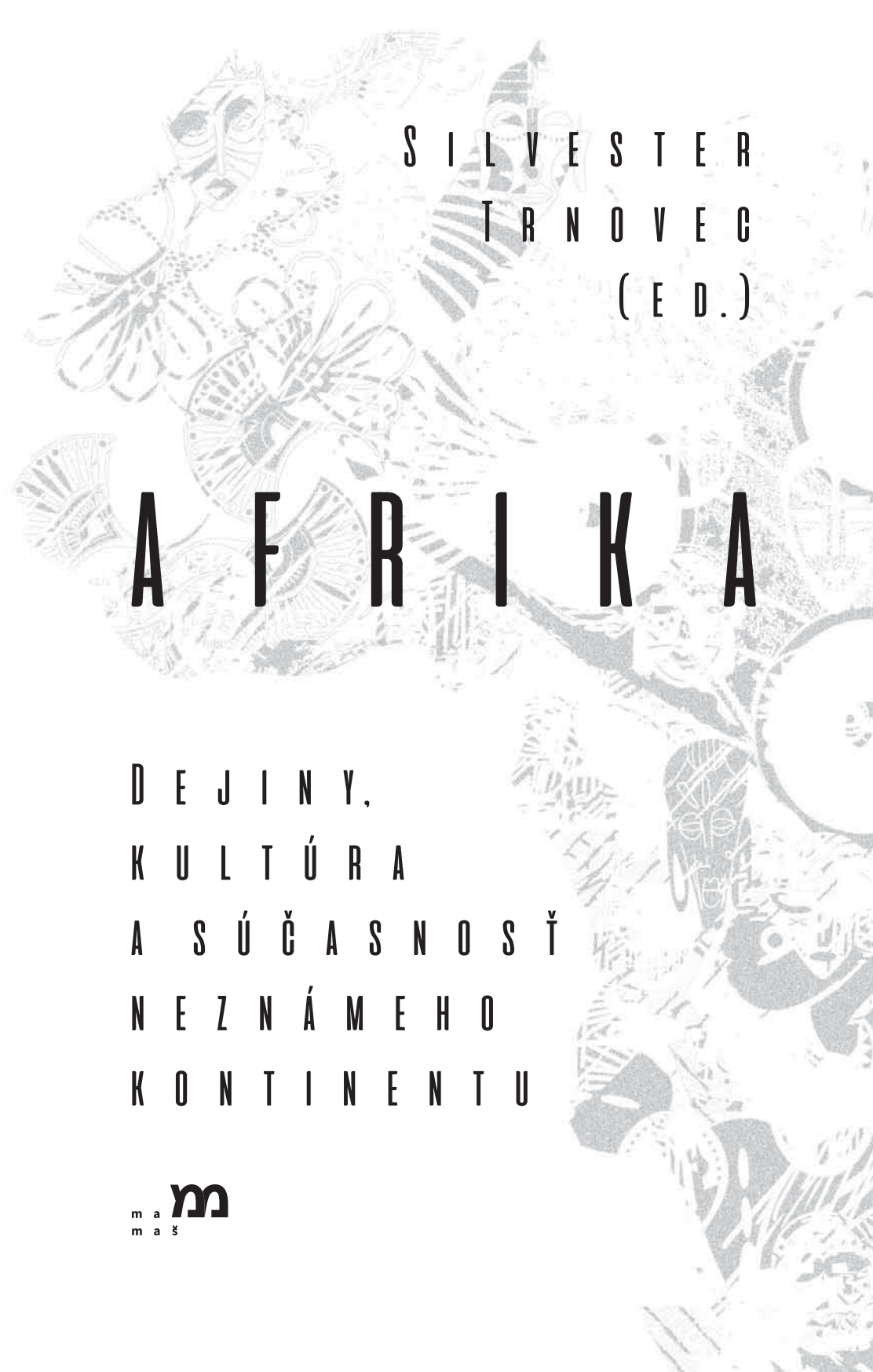
SILVESTER
TRNOVEC
(ED.)

A F R I K A

DEJINY,
KULTÚRA
A SÚČASNOSŤ
NEZNÁMEHO
KONTINENTU

m a m
m a ž

S I L V E S T E R
T R N O V E C
(E D .)

A F R I K A

D E J I N Y,
K U L T Ú R A
A S Ú Č A S N O S Ť
N E Z N Á M E H O
K O N T I N E N T U

m a
m a ž

Silvester Trnovec (ed.)

AFRIKA

Dejiny, kultúra a súčasnosť neznámeho kontinentu

Druhé rozšírené a doplnené vydanie

Odborní recenzenti:

prof. PhDr. Luboš Kropáček, CSc.

doc. PhDr. Jan Klíma

Slovak edition © Vydavateľstvo MAMAŠ 2025

All rights reserved.

ISBN 978-80-8268-215-4

*Venované Vieri Pawlikovej-Vilhanovej,
zakladateľke afrických štúdií na Slovensku.*

○BSAH

Predhovor k druhému vydaniu

13

Úvod

15

KAPITOLA 1

Afrika už nie je ďaleko – vnímanie Afriky v našej spoločnosti

Miša Krenčeyová

25

KAPITOLA 2

Človek a krajina: Afrika z geografickej a ekonomickej perspektívy

Daniel Gurňák

45

KAPITOLA 3

Kto sú Afričanky a Afričania? Obyvateľstvo a jazyky Afriky

Silvester Trnovec

61

KAPITOLA 4

Štát a spoločnosť v Afrike do príchodu Európanov

Silvester Trnovec

73

KAPITOLA 5

**Obchod s otrokmi v dejinách
Afriky a Európy**

Silvester Trnovec

99

KAPITOLA 6

Afrika pod vládou Európy

Silvester Trnovec

119

KAPITOLA 7

Nezávislá Afrika a dedičstvo kolonializmu

Silvester Trnovec

137

KAPITOLA 8

Južná Afrika – od apartheidu k demokracii

Jarmila Brezinová

151

KAPITOLA 9

Tradičné africké náboženstvá

Pavel Miškařík

171

KAPITOLA 10

Kresťanstvo a islám v Afrike

Pavel Miškařík

193

KAPITOLA 11

Literatúry afrického kontinentu

Dobrota Pucherová – Vojtěch Šarše – Zuzana Gažáková

211

KAPITOLA 12

**Rodové vzťahy, skúsenosti žien
a LGBTIQ v Afrike**

Miša Krenčeyová

245

KAPITOLA 13

Zopár úvah o panafricanizme

Getnet Tamene

267

KAPITOLA 14

Arabská jar v severnej Afrike

Jaroslav Drobný

281

KAPITOLA 15

Afrika v medzinárodných vzťahoch

Vilém Řehák

301

KAPITOLA 16

**Genocída v Sudáne – historické súvislosti
etnických konfliktov v Dárfúre**

Emanuel Beška

327

KAPITOLA 17

Rwanda 1994 – cesta ku genocíde

Vilém Řehák

359

KAPITOLA 18

**Móric Beňovský ako kolonizátor
na Madagaskare**

Patrik Kunec

375

KAPITOLA 19

**Československo, studená vojna
a dekolonizácia Afriky**

Barbora Buzássyová

397

KAPITOLA 20

**Slovenská zahraničná politika
a Afrika po roku 1993**

Peter Holásek

423

O autorkách a autoroch

441

Poznámky

444

Zoznam ilustračných fotografií

470

Edičná poznámka

Islam alebo islám? Moslim alebo muslim? Mohamed alebo Muhammad? Čitateľky a čitateľov tejto knihy môžu trochu prekvapiť iné tvary slov či mien pôvodom z arabčiny, než s akými sa bežne stretávajú v slovenskom mediálnom priestore či na školách. Správnosť prepisovania z arabčiny do slovenského jazyka je stále predmetom odborných diskusií a jednotná norma neexistuje. Autori predloženej publikácie sa preto v tejto otázke pridržiavali knihy *Ako prepisovať z orientálnych jazykov do slovenčiny*, ktorá vyšla z prostredia Ústavu orientalistiky Slovenskej akadémie vied.¹ Na jej základe sú v našej práci slová ako islam a moslim písané ako islám a muslim. Rovnako tak meno Mohamed sa prepisuje tak ako znie v arabskom origináli – Muhammad. V prípade, že ide o osoby žijúce mimo arabského sveta, napríklad v anglofónnych krajinách, uvádzame ich mená v zaužívanej podobe. Podobne postupujeme aj pri ďalších menách, ktoré majú pôvod v arabčine. Na rozdiel od zmienenej publikácie v našej knihe uvádzame spoluhlásku ajn (') aj na začiatku slova. Nezjednodušili sme prepisy spoluhlások dh, th (v oboch prípadoch je výslovnosť rovnaká ako v anglickom jazyku) a ponechali sme tiež písmeno q (nemenili sme ho na spoluhlásku k).

Predhovor k druhému vydaniu

Písanie tohto textu ma zastihlo v západoafrickom Senegale. Po každom dni strávenom v dusnej študovni v Senegalských národných archívoch v Dakare som si doprial dlhú prechádzku popri Atlantickom oceáne a vychutnával jeho osviežujúci vietor. Po celý čas som pred sebou mal neďaleký malý ostrov Gorée, vzdialený len niekoľko minút loďou z dakarského prístavu, ktorý je dnes symbolickým miestom pamäti atlantického obchodu s africkými otrokmi. Takéto prechádzky človeka vždy akosi svojvoľne dovedú k premýšľaniu o najrôznejších témach minulosti, súčasnosti i budúcnosti.

Keď sa v roku 2021 pripravovalo prvé vydanie tejto knihy, nikto z autorov, ktorí sa na nej podieľali, sa neodvážil odhadnúť, či sa stretne z výraznejším záujmom čitateľov, alebo či zapadne v záplave iných publikácií. No rýchlosť s akou sa kniha vypredala predstihla všetky očakávania jej autorov a autoriek. Pre nás to bol úspech, ktorý nám zároveň potvrdil, že na Slovensku existuje seriózny záujem o odborné informácie o Afrike a jej obyvateľoch. Bolo to pre nás o to dôležitejšie, že v našich končinách sa väčšinou prezentuje iný obraz Afriky, a žiaľ, naďalej pretrváva: Afrika ako stagnujúci, divoký či dokonca zaostálny kontinent.

Aj to bol jeden z dôvodov, prečo som hneď súhlasil, aby sme pripravili druhé rozšírené vydanie tejto knihy. Spolu s autormi a autorkami cítime záväzok naďalej prispievať k lepšiemu pochopeniu Afriky a ľudí, ktorí ju nazývajú domovom. Chceme priblížiť čitateľom Afriku, ktorá má svoje plnohodnotné miesto vo svetových dejinách ako kontinent, ktorý je neuveriteľne rozmanitý, ktorý sa dynamicky mení a ktorého obyvateľia,

rovnako ako všade inde na svete, reagovali a reagujú svojím vlastným spôsobom na zmeny, ktoré sa ich bezprostredne dotýkali či dotýkajú. A ktorý zároveň má, podobne ako iné časti sveta, aj svoje špecifické problémy, historické traumy či výzvy do budúcnosti.

Zamýšľať sa nad týmito témami priamo v hlavnom meste Senegalu malo pre mňa neoceniteľnú pridanú hodnotu. Dakar totiž sám o sebe ponúka mnoho miest, kde sa viaceré myšlienky, na ktorých táto kniha stojí, pretavujú do konkrétnej a hmatateľnej podoby. Jednou z nich je bezpochyby návšteva novootvoreného Múzea čiernych civilizácií. Ide o modernú kultúrno-vzdelávaciu inštitúciu, ktorej hlavnou misiou je dokumentácia prínosu Afriky do svetového kultúrneho a vedeckého dedičstva.

V dnešnej Európe je stále bežné stretnúť ľudí, ktorí majú problém o Afrike v takýchto súvislostiach uvažovať. Naopak, je stále rozšírené vnímať Afriku ako kontinent, ktorý je v akomsi protiklade k všetkému, čo dnes reprezentuje moderný západný svet. V kontexte migrácie stále zaznievajú aj také názory, podľa ktorých sa Afričania údajne nevedia prispôbiť európskym hodnotám ako demokracia či sloboda vierovyznania.

Vedie ma to k presvedčeniu, že pokiaľ bude aj naďalej takéto vnímanie Afriky a jej obyvateľov v našej spoločnosti pretrvávať, budú knihy ako je táto stále veľmi dôležité a potrebné.

Silvester Trnovec
Dakar, marec 2025

Úvod

Silvester Trnovec

„To, čo vidí sediaci stavec, nevidí stojace dieťa.“
Jorubské príslovie

Príslovia či porekadlá sú dôležitou súčasťou každodenného života v rôznych kútoch Afriky. Objavujú sa v bežnej komunikácii ľudí na hlučnom trhovisku niekde v senegalskom Dakare či pri spoločenských udalostiach ako sobáš alebo náboženský sviatok v lesoch Konga. Predstavujú tiež významnú časť kultúrneho dedičstva mnohých afrických spoločností. Vyššie uvedené príslovie Jorubov zo západnej Afriky zdôrazňuje múdrosť nadobudnutú životnými skúsenosťami, ale aj význam vedomostí pre lepšie pochopenie sveta okolo nás. A práve preto predstavuje veľmi vhodný úvod do tejto knihy.

Poznanie Afriky a jej obyvateľov v našej spoločnosti azda nikdy nebolo dôležitejšie ako dnes. Odborníci z viacerých vedných disciplín dokonca upozorňujú, že budúcnosť Európy v 21. storočí leží do veľkej miery práve v Afrike. Niektorí dokonca o 21. storočí uvažujú ako o „africkom storočí“.¹ Klimatické zmeny, nárast populácie afrického kontinentu, migrácia či ekonomické výzvy a príležitosti dnes vedú európske aj africké štáty k prehodnocovaniu doterajších vzťahov a k hľadaniu nových partnerstiev. Navyše, Afrika aj Európa majú za sebou dlhú, hoci často komplikovanú spoločnú históriu, ktorá sa pod vplyvom globálnych politicko-spoločenských udalostí čoraz častejšie dostáva do centra či už diplomatických vzťahov, pozornosti médií alebo spoločenských diskusií.

Napriek tomu je Afrika na Slovensku stále málo známym a zároveň aj najmenej pochopeným kontinentom. O Afrike a Afričanoch sa u nás naďalej šíria rôzne mýty či polopravdy zdedené z čias kolonializmu. Značná časť slovenskej verejnosti má stále predstavu o Afrike ako o „temnom“ kontinente obývanom ľuďmi bez skutočnej histórie, civilizácie či kultúry.

*Umelecké stvárnenie jednoty a nezávislosti Afriky. Dakar, Senegal.
(Zdroj: Silvester Trnovec)*

Na druhej strane však záujem o africký kontinent a témy s ním súvisiace neustále narastá. Prirodzená túžba ľudí poznávať cudzie krajiny a kultúry v dnešnom svete technológií a možností dopravy dostáva úplne nový rozmer. Afrika už dávno nie je pre obyvateľov strednej Európy príliš vzdialená či nedosiahnuteľná. K už tradičným dovolenkovým destináciám v severnej Afrike ako Egypt, Tunisko a Maroko sa pridávajú ďalšie a ďalšie africké krajiny. Počuť slovenčinu v Kapskom Meste, na Zanzibare či na safari v Keni alebo Tanzánii už vôbec nie je takou raritou ako ešte v nedávnej minulosti.

Rovnako tak správy o dianí na africkom kontinente sa v slovenských médiách objavujú čoraz častejšie. Svedčí to o tom, že Afrika v našom prostredí už dávno nie je kontinent, o ktorý sa nemusíme zaujímať. Naopak, dianie v Afrike výrazným spôsobom ovplyvňuje dianie v Európskej únii, a teda aj na Slovensku. Asi najcitlivejšie vnímaným javom

u nás je v posledných rokoch najmä migrácia afrického obyvateľstva do Európy, ktorá naďalej ostáva veľkou výzvou do budúcnosti.

Afrika má dnes viac ako 1,5 miliardy obyvateľov, pričom ide o jednu z najrýchlejšie rastúcich populácií na svete. Predpokladá sa, že už do roku 2050 sa počet afrického obyvateľstva takmer zdvojnásobí. V dôsledku vážnych následkov klimatickej zmeny a environmentálnych problémov sú však mnohé regióny Afriky čoraz náročnejšie nielen pre dôstojný život, ale aj pre život v jeho základných podmienkach.

Ako príklad môže slúžiť predovšetkým oblasť Sahelu. Ide o rozsiahle geografické pásmo polopúští a saván tiahnuce sa naprieč Afrikou po celom južnom okraji Sahary. Je to etnicky aj nábožensky veľmi rôznorodý región – a zároveň najchudobnejší na svete. V súčasnosti tam žije okolo 130 miliónov ľudí a tamojšia populácia naďalej narastá. Sahel však dlhodobo charakterizujú vážne environmentálne a klimatické problémy ako vysychanie pôdy, rozširujúca sa púšť, dlho trvajúce suchá a nedostatok vodných zdrojov. Navyše, túto oblasť zasiahla v posledných desaťročiach mimoriadna eskalácia politického, etnického či náboženského násillia, ktoré vyháňa z domovov milióny ľudí. Medzi dôležité príčiny týchto konfliktov patria aj spomínané environmentálne problémy, a to najmä nedostatok pôdy a prístupu k vode. Nie je preto náhoda, že v roku 2019 Európska únia zaradila Sahel medzi svoje strategické priority.

Afrika sa však objavuje v spoločenskej diskusii aj v rôznych iných súvislostiach, než sú konflikty, džihádizmus či vážne následky klimatickej zmeny. Napríklad protesty hnutia *Black Lives Matter* (Na životoch černochoch záleží), ktoré v roku 2020 zasiahli USA aj Európu, rozvírili nevídanú vlnu vášní a diskusií aj na Slovensku. Obchod s otrokmi či kolonializmus a jeho dedičstvo sú témy, o ktorých sa čoraz viac bežne diskutuje aj v slovenských médiách či na sociálnych sieťach. Sú to zároveň témy, ktoré bezprostredne súvisia s Afrikou a jej vzťahom s Európou. Žiaľ, množstvo dezinformácií či poloprávd vytrhnutých z kontextu upozorňuje na jednu dôležitú skutočnosť – poznanie hlbších súvislostí, ktoré by umožnili témy súvisiace s Afrikou lepšie pochopiť, je v našej spoločnosti stále nedostatočné.²

Kniha *Afrika: dejiny, kultúra a súčasnosť neznámeho kontinentu* si kladie za cieľ túto medzeru vyplniť. Je určená každému, kto sa zaujíma o svet v jeho najrôznejších podobách. Svojím obsahom však určite osloví rovnako tak širšiu akademickú verejnosť, ako aj novinárov, publicistov, učiteľov či študentov. Zámerom knihy je prispieť k lepšiemu poznaniu

Afriky ako nesmierne rozmanitého, príťažlivého a zaujímavého kontinentu, ktorý podnecuje fantáziu a predstavivosť ľudí v Európe už po celé generácie. Opiera sa pritom o vedomosti a poznanie odborníkov a odborníčov, ktorí štúdiu Afriky zasvätili veľkú časť svojho života.

Práve nedostatok poznania totiž prispieva k pretrvávaniu rôznych predsudkov voči Afričanom a Afričankám, ktoré často vyúsťujú až do otvorených prejavov xenofóbie a rasizmu. Touto knihou tak chceme prispieť nielen k šíreniu poznania o Afrike, ale aj k budovaniu lepšej a tolerantnejšej spoločnosti.

O čom kniha je a kto ju vytvoril

Aká teda Afrika vlastne je? A prečo je taká, aká je? Je to naozaj neznámy či dokonca „temný“ kontinent? Kto vlastne sú Afričania a Afričanky? Ako a kde žijú? Aké náboženstvá vyznávajú? Aké bolo a aké je postavenie žien v Afrike? Aké boli africké dejiny? O čom bola politika apartheidu v Južnej Afrike? Aké vzťahy mala Afrika s Európou v minulosti a aké sú dnes? Aké je postavenie Afriky v medzinárodných vzťahoch 21. storočia? A čo spájalo či spája Afriku so Slovenskom?

Týmto aj mnohým ďalším otázkam sa venujú jednotlivé kapitoly tejto knihy. Na jednej strane sa autori snažia nabúrať rôzne mýty či zastarané predstavy o Afrike a Afričanoch. Na strane druhej sa nevyhýbajú ani citlivým a kontroverzným témam ako ekonomické trendy, chudoba, korupcia, konflikty či genocídy.

Kniha tiež ponúka pohľad na to, ako prírodné podmienky a geografické špecifiká ovplyvňovali a ovplyvňujú vývoj ľudských spoločností na africkom kontinente, alebo aké štáty, ríše či kultúry vznikli v Afrike v dávnej minulosti. Dočítate sa tiež o atlantickom obchode s otrokmi či o dedičstve európskeho kolonializmu. Kniha rovnako ponúka pohľad do niektorých dôležitých oblastí života obyvateľov Afriky ako napríklad náboženstvo či rodové vzťahy. Venuje sa tiež formovaniu moderných literatúr, ktoré predstavujú významné okno do súčasných afrických spoločností. Špeciálnou časťou knihy sú záverečné kapitoly, ktoré na vybraných príkladoch poukazujú na rôzne vzťahy Afriky s dnešným územím Slovenska vrátane pôsobenia modernej slovenskej diplomacie v afrických krajinách.

Napísať knihu o celom jednom kontinente z rozličných uhlov pohľadu určite nie je jednoduché. Jedným z prvých problémov pri zostavovaní

tejto knihy bola preto otázka, o akej Afrike kniha vlastne bude. Africký kontinent sa totiž z rôznych geopolitických či kultúrnych hľadísk často delí na dve akoby odlišné časti: severná Afrika sa chápe aj ako súčasť arabského, resp. blízkovýchodného sveta a potom je tu Afrika na juh od Sahary, označovaná aj ako subsaharská Afrika, alebo niekedy dokonca ako „čierna“ Afrika. Toto rozdelenie má svoje korene vychádzajúce z komplikovaného historického a kultúrneho vývoja. Výrazne ho však ovplyvnili aj dávne klimatické zmeny, ktoré viedli ku vzniku Saharskej púšte. Tá totiž vytvorila obrovskú prírodnú bariéru, ktorá oddelila ľudí žijúcich na severe Afriky od tých, ktorí žili a žijú na juh od Sahary.

Ako autori tejto knihy sme sa rozhodli pre koncept, ktorý chápe Afriku ako jeden kontinent. Svojím obsahom tak kniha pokrýva severnú aj subsaharskú Afriku. Vychádzame z predpokladu, že oba regióny sú síce v mnohom odlišné, no sú zároveň historicky aj kultúrne výrazne prepojené. Keďže Afrika na juh od Sahary je v našom geografickom prostredí asi najmenej známa, venujú jej jednotlivé kapitoly knihy o niečo viac priestoru.

Druhé vydanie tejto knihy prináša aktualizované a v niektorých prípadoch aj rozšírené kapitoly z pôvodného prvého vydania. Ide najmä o kapitoly, ktoré sa zaoberajú súčasnou Afrikou a jej obyvateľmi a bolo preto potrebné prispôbiť ich súčasnému vývoju. Kapitola Afrika z geografickej perspektívy preto na rozdiel od prvého vydania venuje viac pozornosti aj otázkam klimatickej zmeny a jej dopadov na africké obyvateľstvo. A zároveň sa podrobnejšie pozerá na súčasné ekonomické trendy, predovšetkým ohľadom fenoménu tzv. mobile money a internetových peňazí. Práve subsaharská Afrika je totiž v súčasnosti ako región jedným zo svetových lídrov vzhľadom na počet používateľov elektronického bankovníctva.

Ďalším zaujímavým javom, ktorý sme zohľadnili, je význam náboženstva. Spolu s dynamickým nárastom populácie narastá aj význam rôznych náboženstiev v mladej generácii. Týka sa to najmä dvoch najväčších denominácií v Afrike – kresťanstva a islámu. Preto sme sa rozhodli v tomto vydaní rozdeliť pôvodnú kapitolu o náboženstvách v Afrike na dve časti. Jedna samostatná kapitola sa venuje pôvodným africkým náboženstvám a druhá špeciálne kresťanstvu a islámu v Afrike. V mnohých afrických regiónoch totiž naozaj narastá u mladej populácie význam rôznych charizmatických náboženských lídrov či reformovaných náboženských prúdov. Často sa pritom stavajú do úplného pro-

tikladu k existujúcim politickým systémom či elitám a majú tak veľký spoločenský dopad, ktorý sa neraz odráža aj na volebnom správaní či spoločenských náladách. Aj tu však platí, že dynamika tohto fenoménu sa líši od regiónu k regiónu a napríklad v univerzitnom prostredí sú aj náboženské elity často predmetom kritiky mladých ľudí.

Výraznejšou aktualizáciou prešli aj kapitoly, ktoré sa venujú medzinárodným vzťahom či vojnovým konfliktom. Od prvého vydania tejto knihy sa globálne dianie zásadne zmenilo. Medzi najvýraznejšie aspekty patrí predovšetkým pandémie COVID-19 a vypuknutie vojny na Ukrajine, ktoré výrazným spôsobom ovplyvnili a ovplyvňujú dianie v Afrike. Všetky tieto, aj mnohé ďalšie aspekty nového vývoja v Afrike a vo svete sme sa snažili v tomto vydaní našej knihy zohľadniť.

Knihá *Afrika: dejiny, kultúra a súčasnosť neznámeho kontinentu* je výsledkom práce slovenských, ale aj českých autoriek a autorov. Ide o odborníčky a odborníkov z vedných disciplín ako afrikanistika, arabistika, etnológia, história, literatúra či geografia, ale aj z prostredia diplomacie a medzinárodných vzťahov. Všetkých týchto autorov spája jedno – Afrika a jej obyvatelia v rôznych regiónoch a časových obdobiach sú predmetom ich celoživotného záujmu a fascinácie alebo tvoria dôležitú súčasť ich profesionálneho života.

Napriek tomu, že Afrika naďalej ostáva v našej spoločnosti málo známa, jej odborný výskum má na Slovensku pomerne dlhú tradíciu. O vznik a rozvoj afrických štúdií u nás sa zaslúžila predovšetkým slovenská afrikanistka doc. PhDr. Viera Pawliková-Vilhanová, DrSc. Narodila sa v roku 1944 v obci Turček neďaleko Turčianskych Teplíc. Bola absolventkou prvej školy afrických štúdií na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe, ktoré ukončila v roku 1966. Následne nastúpila na Ústav orientalistiky SAV v Bratislave a priniesla na Slovensko úplne novú akademickú disciplínu. V roku 1971 jej vtedajší komunistický režim v Československu zakázal cestovať do afrických aj západných krajín. Na Ústave orientalistiky SAV v Bratislave zastrešovala africké štúdiá v podstate až do konca svojho života v roku 2019, keď náhle zomrela vo veku 74 rokov.

Viera Pawliková-Vilhanová bola súčasťou výnimočnej generácie európskych afrikanistiek a afrikanistov druhej polovice 20. storočia, ktorí sa usilovali o navrátenie Afričanov späť do ľudskej civilizácie, odkiaľ ich vylúčil kolonializmus. Jej práca si získala rešpekt na medzinárodnej úrovni a stala sa jednou z najvýznamnejších osobností sloven-

ských spoločenských vied. Viaceré autorky a autori tejto knihy patrili buď medzi jej študentov alebo spolupracovníkov. Dodnes k jej odbornej práci, pozitívnemu prístupu k životu a otvorenosti k iným kultúram prechováajú hlboký rešpekt a úctu. Aj preto sme sa rozhodli venovať túto knihu práve jej.

Silvester Trnovec

Afrika už nie je ďaleko – vnímanie Afriky v našej spoločnosti

Miša Krenčeyová

Kolko poznáte afrických laureátov Nobelovej ceny (okrem, povedzme Nelsona Mandelu)? Kolko spisovateliek z Afriky by ste vedeli vymenovať? A kolko historičiek alebo vynálezcov?

Koncom roka 2024 uverejnil „panafrický“ časopis *New African* zoznam sto najvplyvnejších afrických³ osobností, ktoré dnes hýbu svetom. Patrí k nim napríklad Rita Mawuena Benissan, umelkyňa z Pobrežia Slo-noviny, ktorá vo svojej tvorbe zachováva a zároveň pretvára tradičné artefakty z kráľovstva *Ašante*, alebo Ayra Starr, speváčka R&B z Nigérie. Na zozname je aj Michael Kakande, zakladateľ panafrickej siete *Resilient40*, ktorá sa venuje ekologickej spravodlivosti a mobilizuje africkú mládež a komunity v oblasti klimatických zmien. V kategórii tvorcov a tvorkýň verejnej mienky sa na zozname nachádzajú napríklad youtuber Olajide Olatunji z Nigérie, ekonómka Miatta Fahnbuleh z Libérie a egyptský novinár Ayman Mohyeldin, ktorý o.i. dokumentuje vojnu v Gaze.

Zoznam uvádza mená a profile ekonómov, podnikateliek, spisovateľov, reportérov, aktivistov či umelkýň. Predstavuje nám Afriku, akú zrejme na Slovensku až tak dobre nepoznáme.

Akú výpovednú hodnotu má takýto zoznam? Vyplýva z neho, ktoré témy a odbory stoja práve v popredí spoločenských diskusií na celom

svete. Predovšetkým však vyvracia dlho prevládajúci obraz Afriky ako strnulého, zaostalého a homogénneho kontinentu, ktorého kultúry a spoločnosti sa ešte stále často označujú len v jednotnom čísle. Tento výber osobností odráža rozmanitosť a zároveň rozporuplnosť procesov spoločenskej premeny, ktoré sú hnacou silou Afriky – tak ako všade inde na svete.

Čo teda vieme o Afrike a odkiaľ to vieme? Napriek tomu, že väčšina ľudí na Slovensku vie o Afrike asi pomerne málo, všetkým z nás sa s názvom tohto kontinentu niečo spája. Vyskúšajte si to: Aké obrazy sa vám vybavajú, keď si pomyslíte na Afriku? A odkiaľ tieto obrazy pochádzajú?

Niektí si azda myslia, že celá Afrika je jedna krajina a že sa tam hovorí „po africky“. Ďalší možno nedávno videl cestopis o safari v Keni – a Afriku si spája s divokými zvieratami a savanou alebo s typickým obrazom Masajov zahalených do žiarivo červených súkien a skáčucich do vzduchu. Iná osoba si možno predstavuje obrovskú masu Afričanov, ktorí čakajú na to, aby „zaplavili“ Európu alebo dokonca Slovensko, a obáva sa týchto ľudí, ktorých vníma predovšetkým ako hrozbu.

Uvedené predstavy nie sú nezvyčajné alebo zriedkavé. Nie sú ani dôsledkom akéhosi individuálneho zlyhania alebo jednoduchej nevedomosti ľudí. Sú odrazom dlhého procesu, počas ktorého vznikol v západných spoločnostiach obraz Afriky ako zaostalého a nebezpečného kontinentu. Takéto zmýšľanie je súčasťou nášho kultúrneho repertoáru, začleneného aj do učebných osnov dejepisu. Stretávame sa s ním v románoch a filmoch, v rozprávkach pre deti alebo v novinových článkoch, z ktorých sa dozvedáme, že Afrika je kontinentom chudoby, vojny, chorôb a divých zvierat. Nie je ľahké, „len tak“ v slovenskej každodennosti získať vyvážený či dokonca úplný obraz Afriky, a preto sa nám akoby samy od seba vynárajú obrazy hlboko zakorenené v našom kultúrnom dedičstve. Zmena týchto predstáv vyžaduje od človeka v našich končinách aktívny záujem aj o iné informácie o Afrike, pretože ich zdroje ešte nie sú veľmi etablované. Prispieť k takémuto procesu zmeny je cieľom aj tejto knihy.

Ozajstná Afrika?

Afriku tvorí päťdesiatštyri štátov. Je to kontinent, na ktorom žije viac ako tritisíc rôzne veľkých národov a iných spoločenských skupín hovoriacich viac ako dvoma tisíckami jazykov. Afrika je výskumom dokázanou

príslovečnou kolískou ľudstva. Jej história je teda z niektorých uhlov pohľadu dlhšia a zložitejšia ako dejiny iných regiónov sveta. Pre dnešný „západný“ svet je však Afrika ešte stále predovšetkým zrkadlom, v ktorom vidí svoju zdanlivo dávnu minulosť: primitívnych, prvoplánových ľudí žijúcich v kmeňoch, ktorým ide len o čisté prežitie. Afrika takto pre ľudí zo Západu predstavuje protiklad moderného pokroku. Zároveň Afričankám a Afričanom v našich predstavách pripisujeme aj rôzne pozitívne vlastnosti, ktoré v skutočnosti hľadáme u seba: bezprostrednosť, blízkosť k prírode a spontánnu radosť zo života navzdory chudobe.

Napriek mnohým skutočným a zásadným rozdielom medzi Afrikou a napríklad Európou toto chápanie nezodpovedá skutočnosti. Vo všeobecnom, historicky utvorenom západnom vnímaní je Afrika len objektom, symbolom absolútnej inakosti, ktorý nemôže rozprávať sám za seba. Nejde však o to, že by „správny“ obraz Afriky mal byť výlučne pozitívny – to by bolo jednoduché prevrátenie, a teda pokračovanie v stereotypnom myslení. Dôležité je, nezobrazovať stále dookola tie isté zjednodušené útržky zo súčasnosti a minulosti celého kontinentu. Ide o vyváženosť a snahu o ucelený obraz Afriky – teda o nič menej ako o vzopretie sa stáročným dejinám rasizmu, vykorisťovania a vylúčenia.

Takéto mocenské nerovnosti sú dokonca zakreslené v našich školských atlasoch. Mapy sveta, ktoré bežne poznáme z atlasov, často zobrazujú Európu uprostred a dokonca väčšiu, ako je v skutočnosti. Mierka je skreslená. Slovensko by sa na územie Afriky zmestilo skoro 616-krát. Napriek tomu aj slovenskí cestovatelia a cestovateľky často prejavujú istú aroganciu. O svojich cestách do afrických krajín mnohí píšú reportáže a knihy alebo nakrúcajú dokumentárne filmy, v ktorých neraz používajú povýšenecké výrazy pre ľudí, ktorých stretli – alebo ktorých si skôr len predstavujú ako prototypy obyvateľov jednoliatej Afriky. Ľudia, ktorí hovoria miestnymi jazykmi, sú napríklad vo filmoch často dabovaní hatlaninou, akoby sa nevedeli ani vo vlastnom jazyku gramaticky správne vyjadrovať. A všetko, čomu Európania a Európanky nerozumejú – alebo čo nepochopia na prvý pohľad –, považujú za chaos. Z cestopisov sa tiež často dozvedáme, že v Afrike si nie len treba dávať pozor a mať pri sebe tabletky proti hnačke, ale aj držať v ruke objektív, aby sme doma mohli zožať obdiv za to, že sme sa vybrali na tento zdanlivo nepochopiteľný a nebezpečný kontinent.

Zosnulý kenský spisovateľ Binyavanga Wainaina sa medzinárodne preslávil svojím satirickým textom Ako písať o Afrike (*How to write*

about Africa), ktorý vyšiel v roku 2006 v literárnom časopise Granta. Výstižnejšie sa to asi ani nedá vyjadriť:

„Vyhnite sa tomu, aby sa africké postavy smiali, snažili sa vychovávať svoje deti alebo si jednoducho vystačili vo všedných okolnostiach. Nechajte ich vysvetliť niečo o vplyve Európy alebo Ameriky v Afrike. Africké postavy by mali byť pestré, exotické a pútajúce pozornosť – ale vo vnútri prázdne, bez dialógov, bez konfliktov a bez rozuzlení svojich príbehov, bez hĺbky a bez bizarností, ktoré by mohli zmiasť dej... Pamätajte, že každé dielo, ktoré predložíte a v ktorom ľudia vyzerajú špinavo a úboho, bude označované ako ‚skutočná Afrika‘, a tú chcete mať aj na obale...

Zvieratá, naopak, musia byť vykreslené ako všestranné, komplexné postavy. Hovoria (alebo vrčia, pričom hrdo pohadzujú hrivou) a majú mená, ambície a túžby. Majú aj rodinné hodnoty: *vidíte, ako levy učia svoje deti?* Slony sú starostlivé a buď sú dobrými feministami, alebo dôstojnými patriarchami. Rovnako ako gorily. Nikdy, nikdy nehovorte nič negatívne o slonovi alebo gorile. Slony môžu útočiť na majetok ľudí, ničiť ich úrodu a dokonca ich zabíjať. Vždy sa postavte na stranu slona. Divé mačky majú prízvuk ako zo štátnych škôl. Hyeny sú korisťou a majú prízvuk ako niekde z Blízkeho východu. Afričania, ktorí žijú v džungli alebo na púšti, môžu byť vykreslení priateľsky (pokiaľ nie sú v konflikte so slonom, šimpanzom alebo gorilou – v takom prípade sú čistým zlom).“⁴

Stereotypy o Afrike sú súčasťou toho, čo udržiava rasizmus na celom svete. Odzrkadľujú sa v západných ideáloch krásy, kde sa za príťažlivé považujú črty vnímané ako „biele“ alebo európske: málo pigmentovaná pleť, svetlé rovné vlasy, úzky nos. Podľa štúdie zoznamovacej internetovej platformy OkCupid sú za najmenej atraktívnych považovaní ľudia s tmavou pleťou, kým ľudia s bledou pleťou sú najžiadanejší.⁵ V Nigérii si tri zo štyroch žien zosvetľujú pleť krémami, mydlami, maskami alebo liekmi, hoci tieto výrobky obsahujú toxické látky ako ortuť alebo arzén.

Deštruktívne následky rasizmu na ľudí, ktorých diskriminuje, sú preskúmané, zdokumentované a preukázané. V tridsiatych a štyridsiatych rokoch 20. storočia sa v Spojených štátoch uskutočnili rôzne experimenty, ktoré mali preukázať vplyv rasizmu na deti. V jednom z testov bielym deťom ukázali obrázok knižnice. Deti mali zodpovedať niekoľko otázok, napríklad: Čo robí „černoch“? Na obrázku vôbec nebol zobrazený človek, ale deti odpovedali, že drhne podlahu alebo utiera prach z políc. Žiadne dieťa nepovedalo: Číta knihu. V inom experimente dostali afroamerické

*Moderný štýl života vo veľkých afrických mestách.
(Zdroj: Iwaria)*

deti dve bábiky, ktoré sa líšili len farbou pleti — jedna bábika bola čierna a druhá biela. Deti mali povedať, ktorej bábike dávajú prednosť. Veľká väčšina z nich si vybrala bábiku bielu. Keď sa ich pýtali, ktorá bábika je pekná a ktorá dobrá, opäť si väčšina vybrala bielu. Na otázku, ktorá bábika je zlá a škaredá, väčšina detí ukázala na čiernu bábiku.⁶

Keď afroamerický bojovník za občianske práva a profesionálny boxer Cassius Clay navštívil v roku 1964 Ghanu a ďalšie africké krajiny, počas svojho pobytu povedal, že Afrika ho ohromila: „Nikdy nám nepovedali o vašich krásnych kvetoch, nádherných hoteloch, nádherných domoch, plážach, skvelých nemocniciach, školách a univerzitách.“⁷ V tom istom roku si zmenil meno, pretože Cassius Clay bolo meno otrokárske. Muhammad Ali, ako povedal v Ghane, bolo jeho „pravé“ meno – to,

ktoré vyjadrovalo jeho dôstojnosť. Podobne sa vyjadril aj afroamerický spisovateľ James Baldwin: Amerika ho naučila, že Afrika je zaostalá a primitívna. A práve cez tento obraz sa naučil vnímať samého seba.

Nigérijská autorka Chimamanda Ngozi Adichie opisuje vo svojej známej prednáške Nebezpečenstvo jediného príbehu (*The Danger of a Single Story*) vplyv týchto stereotypov na Afričanky a Afričanov samotných.⁸ Adichie začala písať príbehy už ako dieťa. Jej poviedky odrážali to, čo sa dočítala v detských knihách. Postavy boli biele, mali modré oči, hrali sa v snehu a jedli jablká. Tam, kde žila, však neboli ani jablká, ani sneh.

Ako dieťa čítala knihy britské a americké. Autorka hovorí, že preto ani netušila, že ľudia ako ona môžu byť v knihách. To sa zmenilo až vtedy, keď objavila africkú literatúru. Keď však sama napísala román, vypočula si od svojho amerického profesora, že text nie je „autentic-ky africký“. Postavy sú vraj príliš vzdelané a zo strednej vrstvy. V jej knihách nehľadovali, takže neboli vnímané ako dostatočne „africké“. Toto zredukovanie niečoho – celého kontinentu, skupiny ľudí alebo jedného človeka – na jedinú vlastnosť Adichie nazýva „jediným príbehom“. Dôležité je tiež, čím sa tento príbeh začína: začneme rozprávanie o Afrike zlyhaním skorumpovaných politikov alebo kolonializmom? Kolonializmus neospravedľňuje, je však dôležitou súčasťou vysvetlení.

Pozoruhodné na autorkinom rozprávaní je aj to, že sa sama z tohto vytvárania jednotného, redukujúceho príbehu o iných nevyníma. Aj ona sa naučila – či skôr, bola naučená – vnímať iných ľudí prostredníctvom jednorozmerných stereotypov, ktoré o nich kolujú. Ľutovala syna ľudí, ktorí pracovali pre jej rodinu, pretože si myslela, že je chudobný, a preto ho treba ľutovať – až kým ho nenavštívila doma a nezistila, že jeho rodina je oveľa viac než len „chudobní ľudia“. Keď prvýkrát cestovala do Mexika, bola prekvapená usmievavými ľuďmi, ktorí ju obklopovali. V Spojených štátoch sa naučila vnímať Mexičanov ako hroživých prisťahovalcov – a keď videla rozmanitosť krajiny, pocítila hanbu.

Posolstvo Adichie je silné: Problém stereotypov nespočíva v tom, že sú nesprávne, ale v tom, že sú neúplné. Z množstva príbehov vy- dávajú jeden za ten jediný. „Jediný príbeh“, ktorý koluje o Afrike, je výsledkom päťsto rokov nerovného vzťahu medzi Európou a africkým kontinentom.

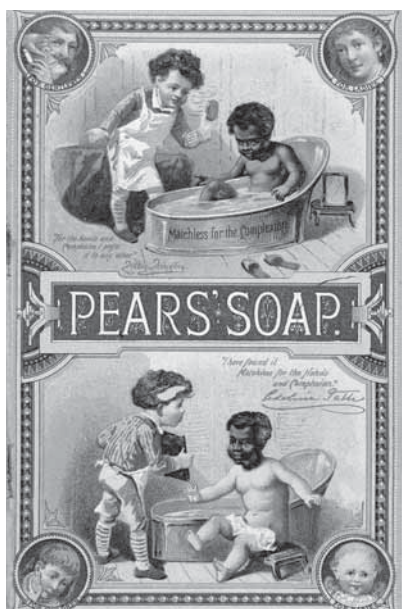
„Afrika“ v Európe

Obraz Afriky ako „temného kontinentu“ je pomerne nový jav, ktorý sa vyvinul v Európe 19. storočia v súvislosti s rozvojom vedy a predovšetkým s novými mocenskými vzťahmi.⁹ Najstaršie zobrazenia ľudí zo subsaharskej Afriky, ktoré ovplyvnili aj dobové európske vnímanie, pochádzajú zo starovekého Egypta z obdobia okolo roku 2500 pred n. l. Vnímanie Afričaniek a Afričanov zo subsaharských regiónov bolo spočiatku výlučne pozitívne, patrilo k staroegyptskej každodennosti. Okolo roku 2200 pred n. l. prevládajú zobrazenia Afričanov ako bojovníkov, nepriateľov a porazených, neskôr nasledujú obrazy afrického služobníctva a zabávačov či zabávačiek a nakoniec portréty „čiernych“ alebo „tmavých“ faraónskych postáv.

V starovekom Grécku a Ríme neprikladali muži a ženy fyziologickým rozdielom medzi ľuďmi žiaden osobitný význam. Naopak, v Stredomorí nebolo nezvyčajné stretnúť Etiópčanku – a jej relatívne tmavšia pleť Európankám len potvrdzovala rovnosť ľudí napriek tejto povrchnej fyzickej odlišnosti. Toto vnímanie sa prejavilo počas raného kresťanstva. Hoci ľudia pripisovali čiernu farbu duším „hriešnikov“, Etiópčania, ktorí verili v Krista, neboli vnímaní ako „čierni“ – a preto sa táto metafora nespájala s ich farbou pleti.

Priame kontakty medzi Európou a (subsaharskou) Afrikou sťažilo lo podrobenie severnej Afriky Arabmi po roku 639. Južnejšie oblasti Afriky sa v Európe počas nasledujúcich osemsto rokov nestretali s mimoriadnym záujmom. Napriek tomu sa im časom pripisovali meniace sa vlastnosti. V ranom stredoveku boli Afričania vnímaní ako démoni, v neskorom stredoveku ako vznešení predstavitelia vzdialeného kresťanstva. V 12. a 13. storočí sa na celom kontinente objavili postavy čiernych svätcov a svätíc. Africkí „čierni rytieri“ boli dôležitými postavami stredovekých eposov a vyznačovali sa pozitívnymi vlastnosťami. Afričanky a Afričania boli nielen ideologickou, ale aj fyzickou súčasťou európskeho stredoveku – boli medzi nimi kardináli, generáli, otroci a otrokyne, ale aj šľachta. Pracovali v stajniach a tiež v nemocniciach. V obchodných centrách sa striedali ľudia z rôznych častí sveta. Napríklad stredoveké Benátky boli multikultúrnym mestom.

V Európe neskorého stredoveku boli navyše dostupné práce arabských geografov, ktorí cestovali po subsaharskej Afrike. Do konca 17. storočia boli tieto diela pre ľudí v Európe hlavným zdrojom priamych informácií o Afrike. V stredoveku neboli predstavy Európaniek

*Koloniálne rasistické reklamy na mydlo Pears' soap z konca 19. storočia.
(Zdroj: Wikimedia Commons)*

a Európanov o ľuďoch mimo Európy priamo rasistické, hoci ich možno označiť za etnocentrické. Európania síce považovali svoju vlastnú kultúru za nadradenú, iným ľuďom však ich ľudskosť (ešte) neodopierali.

Z obdobia medzi 12. a 15. storočím sú dokonca doložené mimoriadne pozitívne zobrazenia ľudí z Afriky. Tento postoj sa však od 15. storočia následkom imperializmu a kolonializmu začal meniť. V 16. storočí sú obrazy ešte zmiešané – vyskytujú sa medzi nimi napríklad africké postavy, ktoré namaľovali Rubens alebo Rembrandt a ktoré možno považovať za odraz akejsi každodennosti. Objavujú sa ale už aj príbehy o africkej „divokosti“. Zároveň sa začiatkom 16. storočia začal „obchod“ so zotročenými ľuďmi cez Atlantický oceán a jeho protagonisti vynaložili všetko úsilie na jeho ospravedlnenie. Klasifikácia ľudí do rôznych „rás“ sa začala koncom 17. storočia a čoskoro prenikla aj do vedy. Zahŕňala rozdelenie na nadradené a podradné rasy, pričom ľudia z Afriky boli vždy zaradovaní na najnižší stupeň. Obchod s otrokyňami a otrokmi, misionárska činnosť a kolonizácia tak získali oficiálne odôvodnenie.

Až do polovice 18. storočia sa chápanie vzťahov medzi Európou a mimoeurópskymi oblasťami formovalo predovšetkým na základe názorov

a úvah misionárov, misionárov a filozofov; neskôr získali ľudia prístup aj k správam cestovateľiek a cestovateľov. A hoci ešte nebola vytvorená úzka súvislosť medzi chápaním kultúry a predstavami o rôznych ľudských „rasách“, vyobrazenia Afriky a postoje k nej boli čoraz negatívnejšie. Európski umelci postupne zredukovali Afričanov a Afričanky na stereotypy. Zároveň sa v Európe objavovalo čoraz viac informácií o kontinente, pretože sa obchod s tovarom – a predovšetkým „obchod“ so zotročenými ľuďmi – rozvíjal.

Ešte v 18. storočí boli obyvatelia Afriky síce vnímaní ako „divosi“, ale napriek tomu zostávali ľudskými bytosťami. Keď britský cestovateľ Mungo Park putoval v roku 1796 pozdĺž rieky Niger, jeho cesta nebola bez ťažkostí, ale ľudí, ktorých stretol, posudzoval podľa ich zásluh. Neodsudzoval celé skupiny ani kultúry. Koncom 19. storočia už Európania vnímali Afriku len ako primitívny kontinent plný „divochov“ a „barbarov“.¹⁰

Menlivá Afrika v službách Európy

Zotročovanie a kolonizácia ľudí z Afriky vyžadovali predstavu o Afričankách a Afričanoch ako o menejcenných bytostiach. Využívanie sa opieralo o silné mýty, ktoré ho mali legitimizovať: Afrika ako kontinent bez minulosti a bez hodnoty, zaľudnený obyvateľstvom, ktorému Európa musí priniesť „civilizovanosť“. Britský spisovateľ Rudyard Kipling, autor známej *Knihy džunglí*, vyjadril tento postoj v básni *Bremeno bieleho muža* (*The White Man's Burden*) z roku 1899. Pre imperialistov bolo symbolickým bremenom povýšiť tých, ktorí boli „napoly diablom a napoly dieťaťom“ („*half-devil and half-child*“), ako píše Kipling. Toto „bremeno“ umožnilo skryť politické a ekonomické záujmy kolonializmu a zotročovania za heslá civilizácie a vzdelania. Zdanlivo pomohlo vyriešiť rozpor medzi osvietenskými tvrdeniami o slobode a rovnosti a skutočným násilím voči ľuďom.¹¹

Nemecký filozof Hegel upieral Afrike jej dejiny a Afričanom a Afričankám vedomie o slobode alebo spravodlivosti. Tvrdil, že otroctvo je síce zlé samo osebe, ale človek – Afričan – musí na slobodu najprv „dozrieť“. Európania „museli“ teda Afričanov zotročiť, aby ich mohli „naučiť“, čo znamená sloboda. Oni vraj tak či onak boli iba „rodenými otrokmi“. O sebe samých Európania a Európanky naopak tvrdili, že sa vyznačujú „vrodenuú túžbou po poznaní“, pomocou ktorej si chceli podmaniť celý svet.

Na vytváraní mýtov o Afrike sa podieľali prakticky všetky vtedajšie vedné odbory. Mnohí učitelia sa považovali za teoretikov rozvoja ľudstva a Afričanky a Afričanov prirovnávali k zvieratám, alebo ich dokonca kládli pod úroveň zvierat. Dôležitú úlohu zohrávali prieskumní cestovatelia a cestovateľky, misionárky a misionári. Zo svojich ciest prinášali popisy ľudí, ktoré boli viac fiktívne ako reálne. Francúzsky filozof a etnológ Lévy-Bruhl, zástanca teórie primitívnosti, vytvoril na základe takýchto cestovných záznamov tézu o „primitívnej mentalite“ ľudí, ktorým podľa neho chýbala schopnosť myslieť, uvažovať alebo plánovať. Immanuel Kant, ktorý sám nikdy do Afriky necestoval, upieral Afričankám a Afričanom cit pre všetko krásne a vznešené.

V tomto kontexte zohrávala obzvlášť dôležitú úlohu myšlienka príslušnosti ľudí k rôznym „rasám“. Až do 16. storočia sa pojmom rasa klasifikovali len živočíšne a rastlinné druhy. Rasa označovala skupiny druhov, ktoré sa od iných skupín toho istého druhu líšili stálymi a dedičnými vlastnosťami. Pre ľudí sa tento termín prvýkrát použil v 16. storočí. Rasa bola v súvislosti s kolonializmom vhodnou kategóriou pre rasistický systém myslenia. Európania interpretovali sociálne, kultúrne, náboženské alebo iné rozdiely ako „rasové“ charakteristiky. Rozlišovali skupiny ľudí na základe ich „farby pleti“ a hierarchicky ich usporiadali do akejsi pyramídy „rasovej hodnoty“. Európanky a Európania sa až v tejto súvislosti začali vnímať ako „biela rasa“ a Európa bola vykonštruovaná ako kultúrne nadradené centrum sveta. Tento proces sa odohrával už medzi 16. a 18. storočím a vyvrcholil vedeckým odôvodnením údajných ľudských rás. Túžba po klasifikácii ľudstva vyplynula aj z osvietenského presvedčenia, že svet je vytvorený podľa zmysluplného poriadku, ktorý treba ľudským (t. j. európskym) rozumom pochopiť a myšlienkovo usporiadať. Biely muž mal podľa tejto logiky ako jediný oprávnenie „posúvať“ ostatných na ceste k „pokroku“ a „civilizácii“.¹²

Teória rasy tak zdanlivo spojila beh dejín s vývojom ľudskej prirodzenosti. Z európskeho hľadiska „biela rasa“ ľudskú dokonalosť už dosiahla – a veľkoryso k nej mala pomôcť aj ostatným „rasám“, ktoré ju však v skutočnosti zároveň nikdy dosiahnuť nemohli. Tak bolo možné vnímať stav sveta ako prejav prirodzených schopností rôznych „ľudských rás“ – a nie ako výsledok honby za mocou a ziskom, ktorú v skutočnosti odzrkadľoval.

Koncom 19. storočia sa európsky imperializmus stal v Európe aj fenoménom populárnej kultúry. Dovtedy bol predovšetkým záležitosťou

štátu a elit. V roku 1800 Európa ovládala 35 percent zemského povrchu. Počas „nového imperialismu“ v rokoch 1878 až 1914 to už bolo takmer 85 percent. V deväťdesiatych rokoch 19. storočia, na začiatku „zápasu o Afriku“ (*Scramble for Africa*), v ktorom sa európske koloniálne mocnosti snažili „rozdeliť si“ Afriku, sa imperialismus stal súčasťou aj každodennosťou „obyčajných“ ľudí. V spojení s vlasteneckou propagandou a šovinizmom sa tak mohli prejaviť všetky rasistické predsudky, ktoré sa nahromadili v priebehu storočia.

Populárna kultúra bola dôležitým prostriedkom politickej propagandy.¹³ Tlač pravidelne informovala o koloniálnych konfliktoch, umelci a umelkyne dodávali ručne kreslené obrázky. Satirické časopisy zverejňovali degradujúce karikatúry kolonizovaných. Mnohé z týchto obrázkov sa týkali bojov a vojny. Zobrazovali Afričanov ako nepriateľov. Dávnejšie zobrazenia vytvorili obraz „ušľachtilého divocha“ (*noble savage*), ktorý sa teraz premenil na „divocha nehanebného“ (*ignoble savage*). Uniformovaný európsky vojak stál proti nahému africkému bojovníkovi, ktorý držal v rukách archaické zbrane. Afričania boli v skutočnosti v boji proti Európanom tiež organizovaní a vytvárali armády, ktoré kládli Európanom odpor. Neboli ani nahí. Ich údajná divosť však bola vhodnou zámienkou pre európsku agresiu.

Koloniálna propaganda sa opäť zmenila, keď na prelome 20. storočia vyobrazenia typu „Afričan-divoch“ už neboli potrebné. Do popredia sa dostali subtilnejšie vyjadrenia nadradenosti a podradenosti: Afričanky a Afričania ako bytosti poddávajúce sa koloniálnej moci, vo svojej naivite podobné deťom. Na dobových kresbách vidíme Afričanov, ako nesú európskych kolonizátorov v hojdacej sieti. V tomto čase sa paradoxne etabloval aj stereotyp lenivého Afričana, ktorý nepracuje, ak nemusí – a keďže kapitalizmus vyžadoval prácu obyvateľstva kolónií v prospech metropol a pre ich zisk, tento stereotyp paradoxne ospravedlňoval nútené práce a vykorisťovanie a zároveň sa výhodne začleňoval do civilizačnej misie.

V domácnostiach Veľkej Británie, Nemecka alebo Francúzska sa používali výrobky z kolónií, ktoré obyvateľkám a obyvateľom metropol nepriamym spôsobom umožňovali nadviazať kontakt so svetom mimo Európy. S rozvojom tlače pre široké vrstvy sa koncom 19. storočia stala reklama na koloniálne výrobky ďalším prostriedkom propagandy, ktorý dal vzťahu medzi kolóniami a imperiálnymi mocnosťami vizuálnu podobu. Mydlo sa napríklad premenilo na prostriedok, ktorý umožňoval

naučiť Afričanov cnosti čistoty; na kreslenej reklame na Pearsovo mydlo sa pokožka čierneho dieťaťa po kúpeli zmení na bledú. Obrázky súvisiace s dobývaním kolónií boli vytlačené na škatuľkách od zápalek a cigariet, na stolových hrách, plechovkách od sušienok alebo na čokoládových tyčinkách, na ťažidlách na papier a na obaloch na zubnú pastu.

V Európe prevládal obraz kolónií ako zdrojov prosperity – samozrejme výlučne pre Európu. Pohľadnice zobrazovali Afričanky a Afričanov pracujúcich na plantážach, obklopených prírodným bohatstvom – a súčasne spútaných európskou disciplínou a kontrolou.¹⁴

Živé exponáty a ľudské zoo

Na samom začiatku éry, v ktorej boli Európania presvedčení, že „objavujú“ svet (na úkor tých, ktorí už v „objavených“ častiach sveta žili), sa rozšírila ďalšia prax, ktorou vyjadrovali svoju údajnú nadradenosť: zmocnili sa ľudí v Ázii, Amerike či Afrike – jednotlivcov, rodín alebo väčších skupín – a priviedli ich do Európy. Od raného 16. storočia sa rozšíril tento iný druh zotročenia, keď sa ľudia stávali proti svojej vôli živými vzorkami svojich spoločností. Niekedy sa tieto osoby využívali na tlmočenie alebo ako zdroj informácií pre koloniálnych úradníkov či obchodníkov. Často sa však stávali doslova výstavnými exponátmi, držanými v zajatí a predvádzanými na tzv. koloniálnych výstavách. Pre väčšinu európskeho obyvateľstva boli takéto výstavy jedinou možnosťou priameho kontaktu s ľuďmi z mimoeurópskych častí sveta.

Spočiatku boli takto zobrazovaní pôvodní obyvatelia a pôvodné obyvateľky Ameriky a Ázie. Od konca 18. storočia k nim patrili aj ľudia zajatí alebo „angažovaní“ v Afrike. Takto vytvorený pohľad na Afričanky a Afričanov – na ľudí zamknutých v klietkach alebo predvádzajúcich „tradičné“ tance či napodobňujúcich svoj „pôvodný“ spôsob života – výrazne ovplyvnil vytváranie mocenského vzťahu medzi Európou a Afrikou.¹⁵

Najskôr sa toto divadlo obmedzovalo na verejné vystúpenia na kniežacích dvoroch a iných šľachtických sídlach. Od neskorého 18. storočia sa však tento fenomén rozšíril. Výstavy sa konávali aj na trhoch, v kaviarňach alebo v divadlách, vo výstavných sieňach, na priemyselných či koloniálnych výstavách. Pôvodne bol tento „záujem“ o „exotické národy“ aspoň zdanlivo vedecký a oficiálne slúžil na šírenie poznania – hoci sa od samého začiatku rovnal vykorisťovaniu. V 19. a 20. storočí sa vysta-

*Reklama na koloniálnu výstavu v Marseille v roku 1906.
(Zdroj: Wikimedia Commons)*

vovanie ľudí ako zvierat stalo jednou zo zložiek zábavného priemyslu. Do popredia sa ako najdôležitejší motív dostal ekonomický zisk.

Priekopníkom v Európe bol nemecký obchodník so zvieratami Carl Hagenbeck, podľa ktorého sa dodnes volá zoologická záhrada v Hamburgu. V roku 1874 usporiadal svoju prvú „výstavu národov“ (*Völkerschau*) s účinkujúcimi z Laponska, ktorých mohli návštevníci a návštevníčky sledovať na výstavisku pri ich „každodennom živote“. Hagenbeck dosiahol nečakaný úspech. Čoskoro začali jeho skupiny cestovať po okolí. Hľadali sa väčšie výstavné priestory. Jeho nápad mu prinášal vysoké zisky a čoskoro ho začali napodobňovať aj ďalší „podnikatelia“. Výstavy sa uskutočňovali najmä vo veľkých metropolách, vo Viedni a Varšave, v Londýne, Barcelone a Moskve, ale aj v zámorí, napríklad v New Yorku.

Herci a herečky – pretože tými v skutočnosti vystavované osoby boli – stelesňovali pre návštevníčky a návštevníkov európsku predstavu o Afrike: divosť, primitívnosť, nevzdelanosť. Publikum si ich nehanebne obzeralo, ovoniavalo a obchytkávalo ich. V „pracovných zmluvách“, ktorými ich často lákali do Európy, sa o ponižovaní pravdaže nepísalo. Vystavované osoby nesmeli opúšťať vyhradený priestor, ktorý im na

výstavisku prideli. Mnoho týchto ľudí zomrelo na nákazlivé choroby, proti ktorým mali už ľudia v Európe vytvorenú imunitu. Len málokto-
rým z vystavovaných sa podarilo vrátiť domov.

V Nemecku „ľudské zoo“ zrušili v roku 1931. V období medzi rokmi 1936 a 1940 si však nacisti vytvorili vlastnú putovnú výstavu, a to Nemeckú africkú výstavu (*Deutsche Afrika-Schau*). Jej ideologickým cieľom bola obnova nemeckých kolónií, resp. „protektorátov“ stratených v roku 1918. Afričankám a Afričanom a ich potomkom v Nemecku mala výstava poskytnúť príležitosť zárobku a udržať ich súčasne pod kontrolou nacistického štátu. Ministerstvo zahraničných vecí vnímalo rastúcu diskrimináciu ľudí z Afriky v Nemecku so znepokojením, pretože to v zahraničí posilňovalo názor, že Nemecko nie je schopné spravovať kolónie. Ľudí afrického pôvodu teda režim vylúčil z nemeckej spoločnosti a vyhlásil za osoby bez štátnej príslušnosti – zároveň ich však využíval na ciele nastickej imperiálnej politiky.¹⁶

V roku 1940 bola putovná výstava napokon zrušená. Nacistickým pohlavárom prekážalo, že priebeh výstavy nemohli stopercentne kontrolovať: nepodarilo sa im „dostatočne oddeliť“ verejnosť od vystupujúcich. Pre samotných predstaviteľov a predstaviteľky mal zákaz výstav tvrdé následky. Mnohí z týchto ľudí si v Nemecku založili rodiny, narodili sa im deti. Zostali žiť v Nemecku, kde však nemali žiadne práva a boli tvrdo diskriminovaní. Po nástupe nacistov k moci sa nesmeli žiadnym spôsobom zúčastňovať na spoločenskom živote. Mnohí pracovali v továrňach vojnového priemyslu alebo v táboroch pre zahraničných robotníkov. Niektorí boli popravení alebo zomreli v koncentračnom tábore. Keď tí, čo vojnu prežili, mali po jej skončení v úmysle odísť, znemožňovalo im často práve ich nemecké štátne občianstvo, ktoré medzičasom získali, vrátiť sa naspäť do vlasti.

Posledná výstava s ľudskými exponátmi sa konala v roku 1958 ako súčasť veľtrhu EXPO 58 v Bruseli, prvej svetovej medzinárodnej výstave usporiadanej po druhej svetovej vojne. Mala byť oslavou pokroku celého ľudstva a belgického priemyslu. Prvýkrát boli na nej širokej verejnosti predstavené „technológie budúcnosti“ — jadrová energia a technika umožňujúca cesty do vesmíru. V Bruseli vystavovali svoje výrobky firmy ako IBM, Coca-Cola alebo Kodak. V československom pavilóne vystúpilo novozaložené prvé multimediálne divadlo Laterna magika. Nechýbala však ani belgická koloniálna výstava s pavilónmi fauny Konga, poľnohospodárstva či baní.

Pre Belgicko bolo legitimizovanie kolónií v Kongu a Rwande-Urundi dôležitou motiváciou na usporiadanie samotnej výstavy. Do Bruselu doviezli na predstavenia a vystúpenia stovky vojakov z afrických posádok svojej koloniálnej armády. Na výstave sa zúčastnilo okolo 700 Afričaniek a Afričanov z belgických kolónií. Patrice Lumumba, ktorý sa neskôr stal prvým premiérom v nezávislom Kongu-Zaire, a Joseph Mobutu, následne zodpovedný za Lumumbovu smrť v roku 1961, sa ako protikoloniálni aktivisti zúčastnili na paralelnej konferencii koloniálnej tlače.

V záhrade s tropickými rastlinami sa súčasne konala výstava ľudí pod názvom „dedina domorodcov“ (*village indigène*). Podľa známeho vzorca mala verejnosti priblížiť „skutočný život“ v konžskej dedine. Na výstave sa diváci a diváčky pokúsili „nakŕmiť“ účinkujúcich, ktorí sa však proti tomu začali búriť, lebo nechceli byť vystavovaní ako exoti. Predstavenie bolo predčasne ukončené. Afričania a Afričanky sa vrátili do Konga a odvtedy sa už žiadna podobná výstava nekonala.¹⁷

Africké kmene (ne)existujú

Jednou z najrozšírenejších predstáv o spoločenskej organizácii v Afrike bolo a dodnes je presvedčenie, že Afričanky a Afričania žijú v „kmeňoch“ – v homogénnych a izolovaných, prehľadne usporiadaných skupinách, ktoré sa odlišujú jednoznačnou etnickou príslušnosťou. Konflikty medzi rôznymi skupinami sú často považované za „etnické“, akoby vyplývali priamo z antagonizmov skupín, ktoré sú v trvalom spore a so všetkou primitívnosťou sa nenávidia.

Táto predstava vychádza opäť z predpokladov, že v minulosti vzájomné prepojenia rôznych spoločenských skupín neboli v Afrike dôležité a že politický život v predkoloniálnej Afrike nebol organizovaný pomocou vysokovyvinutých politických inštitúcií, ako to bolo v Európe. Tvrdenie, že kmene „ako také“ neexistujú, môže vzbudiť údiv. V rôznych, dokonca aj v afrických krajinách sa tento termín (v angličtine, *tribe*) predsa používa na označenie etnickej príslušnosti v každodennom živote. Okrem toho je „tribalizmus“ často prítomný aj v politickom živote afrických štátov, keď sa zdôrazňovanie etnickej príslušnosti používa na presadzovanie politických ambícií. Kmene však nie sú pozostatkom afrických spoločností. Naopak, vytvoril ich kolonializmus.¹⁸

Obyvatelky a obyvatelia Afriky v 18. storočí, teda pred koloniálnym podrobením väčšiny kontinentu, často nemali jednoznačnú, výlučnú

spoločenskú identitu. Ich chápanie seba samých bolo dynamické, plynulé, meniace sa. Človek sa mohol cítiť raz súčasťou politického nástupníctva istej panovníčky, v inom okamihu členom istého klanu a neskôr sa zas definoval príslušnosťou k určitému povolaniu. Hranice etnických skupín a hierarchie v rámci nich neobmedzovali identifikáciu osôb, neredukovali ich na príslušnosť ku „kmeňu“. Dnešné etnické skupiny – čo je mimochodom neutrálny, resp. neutrálnejší termín pre tieto spoločenstvá – sa v minulosti v mnohých prípadoch líšili len spôsobom živobytia. Až koloniálna nadvláda premenila sociálne a ekonomické rozdiely na etnické. Niektoré „kmene“ majú korene v rozsiahlych kráľovstvách. Iné sú súhrnným pojmom pre stovky rôznych komunít. Okrem toho africké spoločenstvá v predkoloniálnom období neboli izolované, ale udržiavali sociálne, politické a hospodárske vzťahy, ktoré sa preplietali celými regiónmi.

Európania vnímali tieto rozmanité spoločnosti prostredníctvom vlastných predstáv. Ignorovali miestne pomenovania – napríklad pre najrôznejšie formy vlády zaviedli pojem „náčelník“ (angl. *chief*, nem. *Häuptling*), pretože nechceli používať termíny bežné na označovanie politických funkcií v Európe. Pojmová podobnosť pre nich znamenala porovnateľnosť alebo dokonca rovnocennosť, čo odmietali. Preto často používali pojmy, ktoré sa spájali s ich vlastnou minulosťou – germánske alebo keltské „kmene“, „barbarstvo“ či „primitívnosť“. Alebo vytvorili nové pojmy, ktoré zodpovedali ich subjektívnemu vnímaniu seba samých ako nadradených a afrických spoločností ako menejcenných. Pejoratívnym pomenovaním „hotentoti“ napríklad Búri v južnej Afrike nazvali spoločenstvá patriace k skupine *Khoikhoi*. *Khoikhoi* sú súčasťou spoločnosti *Khoisan* (a pred kolonizáciou sa nepovažovali za samostatné skupiny), ktorých jazyk obsahuje zvuky z európskeho hľadiska nezvyčajné – v lingvistike sa označujú ako „mlaskavky“. Etymológia búrskeho (resp. holandského) termínu *hotentots* nie je jasná. Tento výraz by sa dal preložiť ako „koktavci“, zrejme ide o odkaz na spôsob artikulácie v jazyku *khoisan*. To, čo Európania vnímali ako cudzie a nezrozumiteľné, ponížili – jazyk na „koktanie“, spoločnosti na „kmene“.

Pojem kmeň však nie je problematický len preto, že je stereotypný a pripisuje africkým identitám akúsi primitívnu divokosť. Ako taký je aj sám nesprávny a nezodpovedá modernému charakteru etnickej identity. S ním spojená predstava je jednoduchá: v Afrike sú ľudia rozdelení do kmeňov s názvami ako Zulu, Joruba, Hutu a Tutsi.

Lenže identita skupiny *Zulu* v južnej Afrike vychádza z mocného kráľovstva založeného na začiatku 19. storočia pod vládou vodcu Shaka Zulu. Ľudí vnímajúcich sa ako súčasť tejto skupiny je viac než desať miliónov.

Tridsaťpäť miliónov *Jorubov* žijúcich v Nigérii, Benine, Ghane a Togu síce spája spoločný jazyk, ale ich história sa za posledných osemsto rokov líši. V historických jorubských mestských štátoch existovali rôzne náboženstvá a formy politickej organizácie a vlády.

Skupiny *Hutu* a *Tutsi* v Rwande a Burundi sa pôvodne líšili len svojím spôsobom obživy. Obe skupiny rozprávali rovnakým jazykom (*kinjarwanda*), sobášili sa, žili na rovnakom území. *Hutu* obrábali pôdu a *Tutsi* chovali dobytok. Veľmi jednoducho mohli zmeniť príslušnosť k tej či onej skupine. Koloniálny vplyv dodal týmto sociálno-ekonomickým rozdielom nový rozmer – pretvorili sa na rasové. Na základe rasistických teórií sa obom skupinám pripísali jednoznačné fyziologické vlastnosti, zadelenie do týchto skupín im následne zapísali do legitimačných kariet. Podľa „hamitského mýtu“, sugerujúceho ich blízkosť k bielym Európanom, boli *Tutsi* vnímaní ako príslušníci „pánskej rasy“ (*Herrenrasse*). Len ich dosadzovali do funkcií v rámci koloniálnej správy, nikdy nie ľudí patriacich ku skupinám *Hutu* alebo *Twa*.

Kolonializmus teda nanovo definoval a rasovo pretvoril pôvodne sociálne rozdiely medzi skupinami. Táto „etnizovaná“ nevraživosť nakoniec vyústila v roku 1994 do genocídy v Rwande, počas ktorej bolo za sto dní zavraždených takmer milión ľudí. Konflikt, ktorý nemožno redukovat' na „etnicitu“, bol teda výsledkom komplexných politických a spoločenských, mocenských procesov – a európskeho rasizmu.¹⁹

V priebehu kolonializmu Afričania a Afričanky pochopili, že Európania a Európanky vnímajú ich identitu ako kmeňovú a prispôbobi sa tomuto očakávaniu aj využívaním pojmu kmeň (angl. *tribe*). Súčasné používanie tohto termínu v samotnej Afrike je teda ďalším dôsledkom kolonializmu.²⁰

Afrika bez stereotypov?

Stereotypy o Afrike sa udržiavajú nielen v populárnej kultúre, ale sú aj súčasťou humanitárnych kampaní a úsilia rozvojových agentúr o získavanie finančných prostriedkov. Keď v roku 1985 hudobníci a hudobníčky okolo Íra Boba Geldofa zorganizovali po hladomore v Etiópii prvý koncert

LiveAid, začalo sa rozvíjať medzinárodné hnutie západných celebrit so zámerom získať finančné prostriedky na boj proti hladu a chudobe v Afrike.

V šesťdesiatych rokoch 20. storočia upútali medzinárodnú pozornosť zábery hladujúcich detí vo vojnu zmietanej Biafre uverejnené v západnej tlači po tom, čo sa hnutiu za osamostatnenie Biafry dovtedy nepodarilo získať politickú legitimitu ani upútať verejnosť na Západe. Už v 19. storočí kampane abolicionistického hnutia proti otroctvu zobrazovali otrokov ako bezmocných, vďačných bielym osloboditeľom. Typickým je v tomto kontexte obraz zotročeného človeka klačiaceho so zopnutými prosebnými rukami.²¹ Afrika bola historicky neustále zobrazovaná ako zúfalý kontinent, ktorý potrebuje spasiteľov zo západu.

Keď Bob Geldof po tridsiatich rokoch znovu nahral svoju pieseň *Do they know it's Christmas* (v preklade Vedia, že sú Vianoce? – mimochodom, na africkom kontinente žije viac než 600 miliónov ľudí kresťanského vierovyznania), aby v roku 2014 vyzbieral finančné prostriedky na boj proti ebole, opäť sa raz rozpútala debata o vhodnosti takejto akcie. Komentátori a komentátorky poukazovali na to, že výzvy na pomoc pri humanitárnych katastrofách sú potrebné, ale záleží aj na tom, aký obraz o krízach vytvárajú. Zobrazovanie utrpenia ľudí bez ich súhlasu ich zbavuje dôstojnosti. Zjednodušené kampane maskujú skutočné príčiny kríz a nesnažia sa zmeniť systémy nerovnosti. Napríklad v súvislosti s ebolou to boli neoliberálne úsporné politiky, ktoré viedli k rozpadu systémov zdravotníctva v západnej Afrike (a iných častiach sveta).

Ľudia v Afrike aj mimo nej sa snažia zmeniť problematické zobrazovanie kontinentu, aby o ňom kolovali rozmanitejšie, pravdivejšie a v konečnom dôsledku aj zaujímavejšie príbehy a obrazy. Na blogu s ironickým názvom *Africa is a country*²² (Afrika je krajina) sa uverejňujú kritické príspevky, ktoré spochybňujú dominantné naratívy a ponúkajú rôznorodé pohľady na široké spektrum tém. Instagramová komunita *Everyday Africa*²³ (Každodenná Afrika) zhromažďuje snímky od fotografov a fotografiiek žijúcich a pracujúcich v Afrike, ktoré zachytávajú každodenný život ľudí na celom kontinente. Na sociálnych sieťach sú v obehú hashtagy ako *#TheAfricaTheMediaNeverShowsYou* (Afrika, akú vám médiá nikdy neukazujú). Umelkyne, spisovatelia, novinárky, filmári či vedkyne na kontinente i mimo neho prispievajú svojou prácou k diferencovanému vnímaniu Afriky. Konečným cieľom tohto procesu je zmeniť globálne mocenské vzťahy – jeho cieľom je teda spravodlivosť.

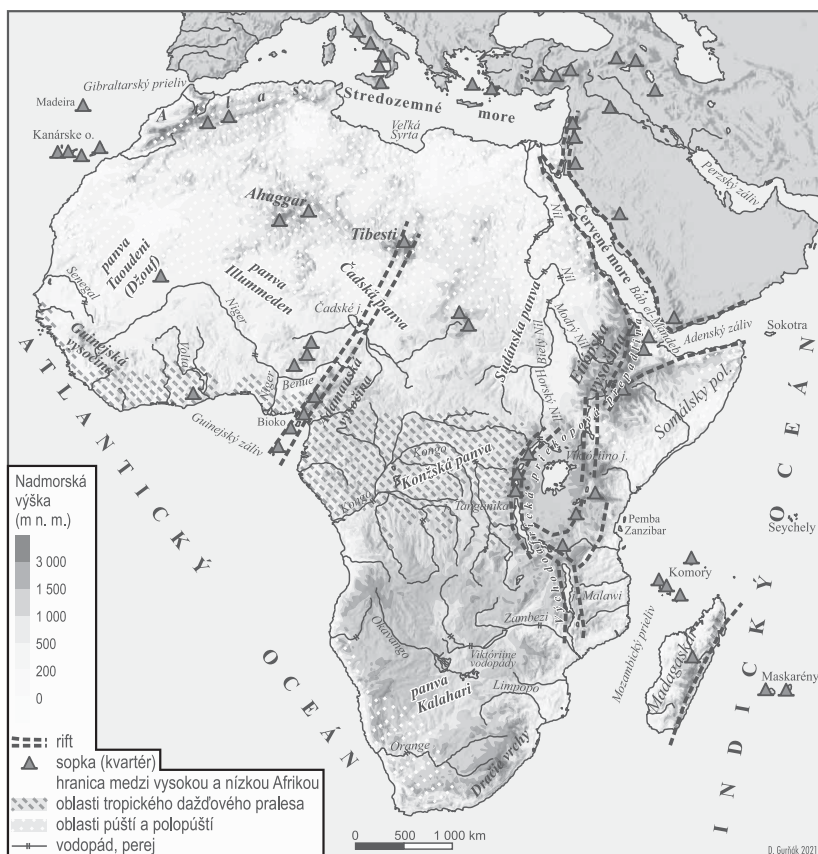
Človek a krajina: Afrika z geografickej a ekonomickej perspektívy

Daniel Gurňák

Afrika je unikátnym geografickým fenoménom. Jej obrysy sú asi jednou z najznámejších geografických siluet. Predstavuje pomerne kompaktný blok pevniny a ide o najmenej členitý svetadiel na Zemi. Práve malá členitosť pobrežia s nedostatkom vhodných prístavov a v kombinácii s charakterom reliéfu viedla k tomu, že bola vždy vnímaná predovšetkým ako suchozemský či pevninský fenomén. Tieto faktory mali vplyv aj na vývoj vzťahu krajiny a človeka.

Základ afrického kontinentu sa vyvinul už pred dvomi až tromi miliardami rokov, keď sa sformovali najstaršie kryštalické horniny žúl a premenených hornín. Tento starý skalný základ Afriky sa vďaka neskorším geologickým procesom stal bohatým zdrojom minerálnych, najmä rudných nerastov, ale aj nerudných, napr. diamantov. Špecifické usporiadanie a poloha africkej dosky viedli k tomu, že Afrika sa „zakotvila“ nad miestami, kde z vnútra Zeme stúpali prúdy horúcejšej magmy k povrchu, a práve tam, najmä v pásme východnej Afriky sa vytvorila prasklina v zemskej kôre známa dnes ako Východoafrická priekopová prepadlina. Okolo nej sa sformovala nesúvislá reťaz aktívnych sopiek.

Dlhé obdobia geologického pokoja prispeli k tomu, že povrch Afriky sa eróziou takmer zarovnal a zostal len mierne zvlnený. Miestami ho

Mapa povrchu Afriky. (Zdroj: GURŇÁK, Daniel a kol. Geografia Afriky. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2021)

narušujú len výstupy veľmi odolných kryštallických hornín a potom mladšie izolované pohoria sopečného pôvodu. S výnimkou oblasti rovníkových dažďových pralesov sa od mladších treťohôr dominantným prvkom africkéj prírodnej krajiny stali savany, kde sa prelínali porasty tráv s riedkymi porastmi drevín.

Toto prostredie sa stalo ideálnym pre existenciu veľkých bylinožravcov, ktoré sa otvorenou krajinou presúvali za pastvou. Samozrejme, v stopách bylinožravcov sa vždy pohybujú predátori. Podstatným prvkom tohto systému sú cyklické migrácie živočíchov za vlhkosťou a pastvou. Práve prostredie afrických saván spolu s relatívne pestrá mozaikou riečnych údolí a jazerných paniev v oblasti Východoafrického riftu sa stali podľa súčasného stavu pozostatkom miestom formovania ľudského rodu.

Prvkom, ktorý z prírodného hľadiska Afriku najvýraznejšie rozčlenil, je sformovanie Sahary. Hoci púšte často vnímame ako symbol nadčasovosti či večnosti, pre Saharu platí, že ide o oblasť, ktorá v rozmedzí niekoľkých tisícov či desiatok tisícov rokov prešla extrémnymi zmenami klímy i prírodného prostredia.

Na základe nálezov fosílií či jazerných usadenín, ale dokonca aj z ľudských záznamov, ako sú skalné rytiny a maľby, vieme, že na Sahare sa striedali obdobia vlhka s extrémne suchými obdobiami. Počas posledných stotisíc rokov sa Sahara stala minimálne štyrikrát vlhkou oblasťou s veľkými jazerami, dostatkom zrážok a porastenou vegetáciou pravdepodobne savanového typu, naposledy pred dvanásttisíc až šesťtisíc rokmi.²⁴ Takže Sahara ako „brána“ migrácie medzi severnou a subsaharskou Afrikou sa viackrát otvorila a zatvorila.

Povrch Afriky a možnosti migrácie

Z hľadiska reliéfu je Afrika členená len nevýrazne, pretože v nej chýbajú súvislé a rozsiahle pásma pohorí. Najvýraznejšou prirodzenou bariérou najmä v južnej vysokej Afrike je tzv. skarp – kontinentálny svah, ktorým okraj africkej plošiny spadá k úzkej pobrežnej nížine. Táto bariéra je síce pomerne dobre prekonateľná po súši, no spôsobuje, že väčšina afrických riek vrátane tých najvodnatejších ju prekonáva formou perejí či priamo vodopádov. Vďaka tomu je väčšina vodných ciest do vnútrozemia Afriky od ústia do oceánu nesplavná, resp. ich splavnosť je prerušená. Aj tento faktor prispel k izolácii afrického vnútrozemia od pobrežia a mora.

Pre skupinky lovcov, zberáčov či pastierov a roľníkov a už vôbec nie pre živočíchy spomínané bariéry neboli zásadnou prekážkou v migrácii. Afriku postupne osídlila na celom území veľmi podobná skladba veľkých živočíchov vrátane predchodcov dnešného človeka a napokon i súčasný typ človeka.

Klimatické zmeny spôsobili pred 7000 – 5000 rokmi vysychanie Sahary a jej pomerne rýchlu premenu na najväčšiu púšť sveta. Táto premena tak vytvorila najvýraznejšiu bariéru v migrácii ľudí i zvierat v Afrike, pretože prekonanie zhruba 2000 km širokého pásu púšte bolo pri absencii vodných zdrojov takmer nemožné. Jedinou výnimkou tak zostalo v severojužnom spojení údolie Nílu a neskôr trasy karaván cez strednú a západnú Saharu využívajúce niektoré oázy.

Geografické limity historického vývoja

Vznik a rozšírenie človeka či jeho predchodcov nefungovali tak, že naši predkovia sa jedného dňa „rozutekali“ všetkými smermi preč z Afriky a nechali tam zopár príbuzných, aby sa s nimi opäť stretli po tisícročiach. Bol to zložitý proces postupného prenikania tam i späť, neustáleho miešania a prenosu znalostí či spôsobov obživy v neustále sa meniacom prírodnom prostredí.

Problematike kultúrneho rozčlenenia obyvateľstva Afriky na jazykové a etnické skupiny, ako aj základným tendenciám vývoja afrických spoločností od najstarších čias sú venované ďalšie kapitoly tejto knihy, no pristavíme sa ešte pri jednom geografickom faktore, ktorý podmienil pomerne riedke osídlenie Afriky.

Formovanie ľudského osídlenia bolo dlhé tisícročia závislé najmä od dostupných zdrojov potravy. Hoci Afrika bola plná veľkej zveri, tá rozhodne neposkytovala jednoduchý a ľahko dostupný zdroj potravy. A pokiaľ ide o poľnohospodárstvo, práve tu je problém. Staré a zvetrané horniny, z ktorých je africký kontinent budovaný, už dávno prišli o väčšinu živín, najmä ak sa na nich nový humus tvorí len veľmi pomaly, ako je to v suchých oblastiach s obmedzenou vegetáciou, alebo je cyklus kolobehu živín naopak extrémne rýchly ako v prípade rovníkových pralesov.

Známe červené pôdy, ktoré sa vyskytujú po celej subsaharskej Afrike a pozná ich každý cestovateľ v podobe všadeprítomného červeného prachu, nie sú práve ideálne na intenzívne pestovanie plodín. Úrodné sú najmä sopečné pôdy napríklad vo východnej Afrike či riečne usadeniny okolo veľkých riek ako Níl či Niger. Pre efektívne poľnohospodárstvo je tiež potrebná dostatočná vlaha a práve vhodná kombinácia týchto faktorov je v prípade Afriky dosť značným limitom. Navyše špecifická poloha Afriky okolo rovníka vytvára unikátny chod zrážok a teplôt, ktoré nevyhovujú rastlinám pochádzajúcim z miernych geografických šírok, napríklad väčšine obilnín. Keď potrebujú na svoj rast vlhko a chlad, je v mnohých oblastiach Afriky síce trocha chladnejšie, ale sucho. Naopak, keď na dozrievanie potrebujú sucho a teplo, často prichádza teplo a zároveň intenzívne dažde. Výsledkom býva „prinajlepšom“ zhnitá úroda.²⁵

Okrem toho je tu už spomínaná divá zver. Veľké predátory priamo ohrozujú aj ľudí. Veľmi nebezpečné sú i veľké bylinožravce ako slony, byvoly alebo hrochy, ktoré neváhajú útočiť na ľudí či ich hospodárstva. Zároveň je však Afrika domovom i voľným okom neviditeľných nebezpe-

čenstiev, ako sú mikróby, vírusy a baktérie, ktoré spôsobujú nebezpečné a často smrteľné choroby nielen pre ľudí, ale aj pre ich dobytok.

Afrika bola teda tradične oblasťou, kde najmä v jej subsaharskej časti museli ľudia neustále čeliť mnohým nebezpečenstvám a len s námahou získavali obživu, pričom museli byť pripravení v prípade nutnosti presunúť sa inam aj so svojím skromným majetkom. Jediným skutočným bohatstvom boli ľudia – pracovné sily, teda aj deti, ktoré pri svojich počtoch nahrádzali početné obete chorôb, hladu, nebezpečnej divočiny a napokon i konkurenčných skupín. Preto sa ťažiskom africkej kultúry stali najmä ústne tradície a zvyky či drobná materiálna kultúra. Len výnimočne to bola monumentálnejšia architektúra či písomníctvo. Aj preto politická mapa starovekej a stredovekej Afriky nepozná presné hranice štátov – lebo miesta bolo spravidla dostatok, podstatní boli ľudia a tí sa často presúvali, aby prežili. Niektorí autori tento spôsob života označujú ako život na hranici.²⁶ Samozrejme, existovali aj oblasti, kde súbeh viacerých faktorov umožňoval koncentráciu veľkého množstva ľudí vďaka intenzívnemu obrábaniu úrodnej pôdy. Práve tam vznikali centralizované štáty a vyspelé civilizácie.

Premeny Afriky v modernom svete

Kým v predkoloniálnom období sa oblasti centralizovaných štátov a hustejšieho osídlenia koncentrovali s výnimkou severnej Afriky skôr do vnútrozemia, príchod kolonizátorov a obchodníkov zo zámoria toto priestorové usporiadanie postupne výrazne zmenil. Centrami obchodu sa stávali základne na africkom pobreží, pričom niektoré z nich sa postupne premenili i na významné aglomerácie obyvateľstva. Okrem obchodu sa vo viacerých oblastiach postupne rozvíjala i miestna produkcia najmä formou plantážnictva pestujúceho plodiny na export – spočiatku predovšetkým pri pobreží západnej Afriky, čo opäť podmieňovalo rastúci demografický i ekonomický význam pobrežných oblastí oproti stagnujúcim tradičným centráм obchodu a osídlenia v hlbokom vnútrozemí, najmä v pásme Sahelu.

Pre formovanie súčasnej podoby kontinentu mal zásadný význam kolonializmus v 19. a 20. storočí. Afrika mala na začiatku 20. storočia okolo 105 – 120 miliónov obyvateľov, čo bola sotva tretina v porovnaní s Európou.²⁷ Veľká Británia pred prvou svetovou vojnou ovládala takmer tretinu územia Afriky a skoro polovicu jej obyvateľov, no tí dohromady